

# *Pozice nespisovných variet ve stylu nové české literatury<sup>1</sup>*

PETR MAREŠ  
(*Praha*)

## Specifika uměleckého stylu

K výrazným rysům uměleckého stylu jako jednoho z hlavních funkčních stylů patří fakt, že je (při zásadní jednotě podložené dominancí estetické funkce)<sup>2</sup> v porovnání s ostatními styly neobyčejně diferencovaný a proměnlivý. Stanisław Gajda poukázal na to, že funkční styly jsou reprezentovány sítí žánrů – a právě žánrové styly zde tvoří velmi rozsáhlý a různorodý soubor. Zvláštní důležitost získává i řada dalších druhů stylu, o nichž Stanisław Gajda pojednává: styly individuální,<sup>3</sup> skupinové, generační, dobové apod. (srov. Gajda 2012: 62–63). S načrnutou povahou uměleckého stylu souvisí také šíře a rozmanitost jazykových prostředků a způsobů textové výstavby, jež se v něm využívají, resp. mohou využívat. Nemůžeme tak podat celkový výčet druhů prostředků a postupů, které jsou v něm přípustné, a ani těch, které jsou pro něj příznačné. I když se ze strany cenzury či kritiky projevovaly různé pokusy o restrikcii, vývoj umělecké literatury směřoval k prosazení práva volně operovat

---

<sup>1</sup> Tento článek vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P13 Racionalita ve vědách o člověku, podprogram Kultury jako metafory světa.

<sup>2</sup> Vymezení podstaty estetické funkce přitom ale představuje závažný teoretický problém, proti sobě zde stojí řada konkurujících si definic.

<sup>3</sup> Připomenutí si tu zaslouží Gajdova poznámka, že individuální styly v sobě spojují rysy jedinečné i obecné a že individuu se často připisuje více svobody a osobitosti, než odpovídá podmínkám (Gajda 2012: 62).

s elementy všech variet a vrstev jazyka a také modelovat či simulovat charakteristické rysy jiných stylů (srov. Jelínek 1963)<sup>4</sup>. Důležité je jejich zapojení do celkové struktury uměleckého textu a přijatelnost dané struktury pro recipienty.

V návaznosti na předchozí poznámky se v tomto článku budu zabývat jevem, který se stal závažnou složkou stylu mnoha děl novodobé české literatury. Jde o uplatnění prvků nespisovných variet, jež většina českých mluvčích užívá v běžném komunikačním styku; dominantní pozici přitom získala tzv. obecná čeština, která je rozšířená na celém území Čech, a navíc projevuje expanzivní tendenci ve směru regionálním (na část Moravy) i ve směru funkčním (do veřejné sféry). Umělecké texty nespisovnost často využívají právě pro modelování běžné mluvené komunikace (každodenní dialogy, spontánní vyprávění apod.), směřování k autenticitě (resp. přesněji k vyvolání dojmu autenticity vyjadřování) ovšem doprovází rozmanitě utvářená stylizace, která se stává jedním ze zdrojů estetických kvalit literárního textu (mj. Gammelgaardová 1997; Hoffmannová 2011). Někdy se proto uvažuje o specifické formě „literární nespisovnosti“ (Krčmová 2002: 70). Dosah pro styl má jak volba variety (obecná čeština, či varieta jiná, např. moravský dialekt nebo interdialekt), tak výběr elementů dané variety a způsob kombinování nespisovných prostředků se spisovnými.

## Prosazování nespisovných prostředků v českém uměleckém stylu

Smíříme-li se s určitou redukcí a simplifikací mnohotvárného vývojového procesu, můžeme rozlišit několik základních fází, v nichž se prosazování nespisovnosti jako význačné součásti stylu nové české literatury realizovalo:

(1) V první fázi byly nespisovné jazykové prostředky (zpočátku prvky dialektů, od počátku dvacátého století stále více prvky obecné češtiny) používány primárně ve funkci tzv. jazykové charakteristiky. Byly vázány na vnitrotextové subjekty (na postavy, případně na individualizovaného vypravěče) a měly signalizovat jejich regionální, sociální, profesionální, vzdělanostní nebo i generační status a vedle toho též evokovat „atmosféru“ znázorněného prostředí. K vrcholům tohoto pojetí literární nespisovnosti patří mj. slavný román Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka* (1921–1923). Zatímco řeč

---

<sup>4</sup> V tom se uměleckému stylu do jisté míry přibližuje styl reklamní, jenž se v posledních desetiletích mohutně rozvíjí.

vypravěče je důsledně spisovná, někdy i archaizovaná, a zahrnuje i některé administrativní formulace, titulní hrdina románu (a rovněž četné další postavy) ve svých mnohdy rozsáhlých promluvách bohatě uplatňují typické prostředky obecné češtiny (okrajově jsou zastoupeny i nářeční prvky). Zároveň jsou tak proti sobě postaveny dva stylové typy vyprávění: „suché“, přímočaré písemné vyprávění a improvizované mluvené vyprávění, soustřeďující se na samotný proud řeči a na (často groteskní) detaily (srov. Daneš 1954; Jankovič 1966):

Nadporučík Lukáš vzdychl, zavedl Švejka vedle do prázdné chodby, zavřel dveře a počal chodit mezi stoly [...]. Nadporučík vzdychl ještě jednou hlasitě, což opakoval též Švejk po něm. (Hašek 1983: I, 211)

„[...] Zas ho chtěli vodnášet, ale von se počal belhat vo holi k bitevní čáře [...], a přilít novej granát a utrhl mu tu ruku, ve kterej držel hůl. Von si tu hůl přendal do druhý ruky, zařval, že jim to nevodpustí, a bůhví jak by to s ním dopadlo, kdyby ho byl šrapnel za chvílku definitivně nezamordoval [...]“. (Hašek 1983: I, 276)

(2) V průběhu dvacátých let minulého století byla mnohotvárnost jazyka v uměleckém stylu posílena tendencí k tematizaci různých bizarních a pitoreskních prostředí a sociálních skupin (cirkusoví umělci, profesionální hráči karet, zloději atd.), s čímž se spojoval i důraz na specifiku jejich vyjadřování. V literatuře se tak prosadily prvky různých slangů a argotu, stále ovšem především v řeči postav (srov. Hausenblas 1969: 95). Důležité je, že nešlo jen o jazykovou charakteristiku, ale vyzdvihovány byly i takové kvality jako neobvyklost a překvapivost. To někdy vedlo k hromadění nápadných jazykových prostředků, vzdalujícímu se od reálného úzu. Příkladem může být román *Bidýlko* (1927) od Emila Vachka. Řeč postav v tomto románu, jenž je situován do kriminálního prostředí pražské periferie, se vyznačuje velmi rozsáhlým využíváním prostředků obecné češtiny, přitom zde však najdeme i četné jazykové prvky, které se nevyskytovaly v řeči obyvatel Prahy, nýbrž byly příznačné pro jiné části Čech (mj. pro východní Čechy, odkud autor pocházel), a dokonce pro Moravu (*nende, vo tým*). K tomu se připojovaly četné grafické nápodoby nedbalé výslovnosti a rovněž kuriózní deformace slov cizího původu (srov. Daneš 2004; Mareš 2010):

– To se nestane, šností. A dyby na mě přišlo přeci náký pokušení, pomyslel bych si: A co ksicht pana vícešprezidenta, až by tě zasejce před něj postavili? [...]

Ferdo, tentononc, teďky si tak vyštafirovej, že to dál nende. Čoveče, ty by si sám nad sebou brečel, jak seš vohromnej v tom pořádnym životě. To by si, mizero, rád vomračil slečnu Žofinku, veď! [...] Ale to nende. Ať si funglnágl novej, seš přece jednou Stavinoha, zloděj, kerej si

vodpykává doma trest, a zloději se vodjakživa vraceli z kreminálu až za tmy. (Vachek 1981: 232)

Uvolnění vazby promluv vnitrotextových subjektů na zvyklosti reálné komunikace bylo příznačné i pro tvorbu Vladislava Vančury, který mj. do své povídky *Povětrí* (1940) zahrnul v maximální koncentraci prostředky „předměstské řeči“, přičemž jeho cílem byl stylový experiment, vytvoření „vzorkovnice“ různých způsobů vyjadřování (srov. Doležel 1993: 111–112):

Tehdá, človrdó, foukal náramnej vichor a švégy se jenjen tetelily. Čína. Žlutýho listí a prachu jako ve mlejně. Narazím si čepici, a na mou svatou, koukám, kde bych se chytil, aby mě to nedoneslo. – Jo, v tu ránu sem měl plný voči. Co dělat? Tahám se za klapky, mrkám, mhourám – a saně borový! první, co vidím, je, že ten Šoltysovic parchant chodí po vokapu u týchle střechy. (Vančura 1988: 212–213)

Prosadil se tak nový stupeň vývoje nespisovnosti v uměleckém stylu, spojený s překonáním principu jazykové charakteristiky: otevřela se možnost svobodného výběru prostředků ze všech variet češtiny, podmíněného jen poetickým účelem (Doležel 1993: 112).

(3) Pozdější vývoj ovšem nebyl lineární. S počátkem komunistické éry v roce 1948 nastoupilo autoritativní řízení literárního života, a i když byl vyzdvihován postulát lidovosti uměleckého stylu, nespisovné variety češtiny byly hodnoceny jako něco netypického, spojeného s minulostí a odsouzeného k zániku. Prostředky těchto variet měly proto být používány pouze náznakově a jako součást charakteristiky negativních postav (srov. Bělič 1955: 109). Zároveň ovšem ve stejné době vznikala díla, která vyzdvihovala obecnou češtinu (mj. texty Josefa Škvoreckého nebo Bohumila Hrabala). Jejich opožděné publikování (od sklonku padesátých let) pak působilo jako závažný impuls.

Exemplární byl vliv a ohlas prvotiny Josefa Škvoreckého *Zbabělci*, jehož uveřejnění v roce 1958 vyvolalo mohutnou polemiku v tisku. Román, který z perspektivy mladých lidí vypráví o konci druhé světové války v českém maloměstě, vkládá do řeči postav velké množství prvků obecné češtiny a evokuje ležérní výslovnost. Obecná čeština proniká i do projevu individualizovaného vypravěče, byť v menší míře (příznačné jsou zvláště nespisovné instrumentály zakončené na *-ma*). Obecněčeské prostředky se u vypravěče často střídají s odpovídajícími prvky spisovnými (*řek/řekl*):

„Dost že deš,“ řekl Fonda.

„Já sem dřív nemoh, u nás byla strašná sranda.“ [...]

Hrál s náma jen z nouze, protože jsme jiného basistu nemohli sehnat. [...] „Jo ten? To se ty blbci nechali víst vod takovýho kolaboranta?“ „Jo,“ řekl Jindra a odmlčel se [...]. Řek to tak, že bylo vidět, že to není všechno. (Škvorecký 1991: 247–248)<sup>5</sup>

(4) K definitivnímu prosazení nespisovného vyjadřování jako legitimní složky stylu uměleckých textů došlo kolem roku 1960, v období, kdy se česká literatura začala soustředěně zaměřovat na problematiku každodenního života a lidské subjektivity. Výskyt obecné češtiny byl přitom většinou spojen se zřetelně pozitivními konotacemi, vystupoval jako poukaz na obyčejnost, přirozenost, upřímnost, senzibilitu (srov. Doležel 1962; Stich 1964). Tato tendence byla příznačná pro texty řady mladších autorů (např. Jan Beneš, Vladimír Klevis, Ivan Kříž, Ludmila Romportlová). Výrazným příkladem je také povídková sbírka Hany Proškové *Mořeplavba* (1964):

- Jsi rád? zeptá se ho. – Jsi šťastnej?
- Proč jsi nepřišla celej tejden. Mně se hrozně stejskalo... (Prošková 1966: 31)
- Já na mou duši nemám, co bych řek, praví mladý asák. – Skutečně, nemůžu. Nechtějte to ode mne.
- Tak si to nechte, řekne režisér něžně. – Na lichotky já nejsem, spíš bych chtěl slyšet nákou kritiku. (Prošková 1966: 32)

Toto zdůraznění obecné češtiny, tedy variety užívané primárně v Čechách, a její spojení s pozitivními hodnotami vyvolalo ovšem i polemické reakce. Tak v prvních románech Ludvíka Vaculíka (*Rušný dům*, 1963; *Sekyra*, 1966) evokoval tyto hodnoty východomoravský dialekt, zatímco obecná čeština spíše poukazovala na stereotypy a životní rutinu, jež zde charakterizují obyvatelé měst:

- „Po čtyřiceti haléřoch,“ odpověděl mu kdosi, „a jejich staříčka zabíl u cigána hrom.“ [...]
- „Jak chcete, ale nenaroste žito žádné. To vám pravím.“
- „Byly malé, byly čtyři, ale malé jak rukavica.“ (Vaculík 1991: 50)

(5) Rozšíření obecné češtiny v literatuře také otevřelo cestu pro jemnější a esteticky propracované využití této variety. Lze hovořit o fázi její poetizace, a to především v souvislosti s povídkami Oty Pavla, jež byly zahrnuty do sbírek *Smrt krásných srnců* (1971) a *Jak jsem potkal ryby* (1974). Pavlovy texty neustále přecházejí mezi prostředky spisovnými a nespisovnými, přičemž pro jejich volbu nelze stanovit zřetelná pravidla. Důležitější pozici než např. vazba

<sup>5</sup> K pozici nespisovnosti ve stylu prvních povídkových sbírek Bohumila Hrabala srov. Mareš 2014.

na určitý motiv, postavu či prostředí získávají eufonická opakování, paralelismy a kontrasty (srov. mj. Stich 1975):

Věděli jsme, že chodí pořád ke svému rybníku a za svými kapry. (Pavel 1991: 82)

[...] spatřili v židovské domácnosti vánoční stromeček ověšený staniolem. (Pavel 1991: 84)

Asi pětikilového sumce s vouskama a malýma záhadnýma očkama. (Pavel 1991: 156)

(6) Určitý vývojový regres pak v osmdesátých letech představoval částečný návrat k pojetí jazykových variet jako nositelů hodnotových protikladů v rámci literárního textu, byť oproti minulosti došlo k „přepólování“. V undergroundové, samizdatové a exilové literatuře obecná čeština (zpravidla ve spojení s výraznými vulgarismy) někdy vystupovala jako reprezentant nekonvenčního a alternativního způsobu života a opozičního postoje, zatímco čeština spisovná poukazovala na oficiální politický aparát, resp. na společenský oportunismus a pasivitu. Konsekventně takto s jazykem operoval Jan Pelc v románovém triptychu ...*a bude hůř* (1985). V prvotině Petra Placáka *Medorek* (1985 v samizdatu, knižní vydání 1990) se zmíněná opozice rovněž prosazuje, styl textu je však dynamičtější a nuancovanější vzhledem k tomu, že obecná čeština se zde stává též varietou spjatou se stereotypy všedního dne a na druhé straně spisovnost reprezentuje i fantazii, kreativitu a spiritualitu:

„Von si snad myslí, že sem si dělal srandu. Právě teďko se musí válčit, vykuchat všechny takový prasata jako seš ty!“ zakřičel a zamával oštěpem. [...]

„No nic, soudruzi,“ zakončoval Bagug, „nebudu vás déle zdržovat od práce, jistě vás tam dole již potřebují. Přeji vám tedy hodně pracovních úspěchů [...]“. (Placák 1990: 13)

Letěl mřížkovitou stavbou hmoty k ostře svítícímu bodu, kde se třpytící vlákna sbíhala. (Placák 1990: 23–24)

## K nespisovnosti v současné české literatuře

Texty uveřejněné v posledních desetiletích už těžko můžeme členit podle následných fází vývoje literární nespisovnosti. Do popředí vystupuje nápadná jazyková mnohotvárnost, uplatnění kontrastů a jazykové hry či zdůrazněná evokace mluvenosti a spontánnosti. Masivní využití nespisovnosti charakterizuje jak texty, které experimentálně hledají nové možnosti uměleckého vyjadřování (např. Jan Antonín Pitínský, Jáchym Topol), tak díla autorů, kteří se obracejí k širší čtenářské obci (Irena Dousková, Jaroslav Rudiš, Petr Šabach, Michal Viewegh aj.). Povšimneme si alespoň několika svébytných a originálních textů:

(1) Rozsáhlé uplatnění obecné češtiny je příznačné pro prózu Petry Hůlové, a to už od její velmi úspěšné prvotiny *Paměť mojí babičce* (2002). Osobitost stylu zmíněného románu spočívá mimo jiné v tom, že se tato varieta spíná s výrazy pocházejícími z mongolštiny, neboť text je koncipován jako série monologů mongolských žen. Zároveň dochází k nepředvídatelné konfrontaci obecněčeských tvarů se spisovnými prvky a spontánně působící proud řeči se střídá s komplexními syntaktickými strukturami, jež jsou typické pro psané texty, a s náhlými přechody do patetického a nápadně obrazného projevu plného metafor a přirovnání:

Jezdily jsme takhle s tátou až k obzoru, hnaly jsme splavený koně k obřimu hněvivému rudému slunci, který pomalu zalizalo do země a my ho nemohly dosáhnout. (Hůlová 2002: 16)

(2) Jednou z tendencí současného uměleckého stylu je určitý návrat k méně rozšířeným nespisovným varietám, které byly využívány např. v epoše literárního realismu (srov. Mareš 2012). Výmluvný příklad představuje experimentální román Jana Vraha (pseudonym Tomáše Koudely) *Obyčejné věci* (1998). Tato rodinná kronika se zároveň stává jazykovou kronikou různých regionů, s nimiž je spjat život jednotlivých příslušníků dané rodiny. Promluvy v přechodovém slezsko-polském dialektu se střídají s formulacemi zabarvenými středomoravsky a východomoravsky a také s obecnou češtinou. Vypravěč navíc prvky těchto variet zapojuje i do své řeči, jež se stává svodem hlasů jeho předků a příbuzných. Vzniká tak text s neobyčejně variabilní a heterogenní strukturou:

„Neměl by jít k doktorovi?“ Zeptala se večer Josefa Šimoníková svého muže.

„Ne,“ zakroutil tento hlavu a uléh. (Vrak 1998: 76)

Zmarl pijak, vychovatel, vyučony šlusář, voják Rudé armády, zbieg. (Vrak 1998: 118; zvýraznil J. V.)

(3) Později vyvolal značné diskuse a polemiky *Slezský román* (2011) od Petra Čichoňe. V řeči postav se výrazně uplatňuje slezský dialekt z Hlučínska, který vystupuje jako faktor, jenž utváří identitu tamních obyvatel a současně působí jako připomínka traumatizující historické zkušenosti (v letech 1938 až 1945 bylo Hlučínsko připojeno k nacistické Třetí říši):

„Walter, to něznamena, že učikli před tebu. Ja se tež před luďzami schovavam!“

„Rajnhard! Ty to mušiš robit' – ani babu němaš a moc čitaš! Ani muj synek tolik něčital!“ (Čichoň 2011: 199)

## Závěr

Poznámky o jednom aspektu vývoje stylu nové české literatury ukazují, že se jazykové prostředky z nespisovných variet (zejména z tzv. obecné češtiny) postupně staly plně legitimní a mnohotvárně využívanou složkou literárních textů. Umělecký styl tak do sebe pojal elementy, které jsou primárně spojeny s každodenní mluvenou komunikací. Dané elementy se přitom podílejí nejen na vytváření dojmu autenticity a „přirozenosti“ vyjadřování vnitrotextových subjektů, ale zároveň přispívají i k budování hodnotových opozic a stávají se specifickým impulsem pro intenzifikaci estetického působení textů.

## Prameny

- Čichoň P., 2011, *Slezský román*, Brno.  
Hašek J., 1983, *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války I–II*, Praha.  
Hůlová P., 2002, *Paměť moji babičce*, Praha.  
Pavel O., 1991, *Zlatí úhoři*, Praha.  
Placák P., 1990, *Medorek*, Praha.  
Prošková H., 1966, *Mořeplavba*, Praha.  
Škvorecký J., 1991, *Prima sezóna. Zbabělci. Konec nylonového věku*, Praha.  
Vaculík L., 1966, *Sekyra*, Praha.  
Vachek E., 1981, *Bidýlko*, Praha.  
Vančura V., 1988, *Povídky a menší prózy*, Praha.  
Vrak J., 1998, *Obyčejné věci*, Olomouc.

## Literatura

- Bělič J., 1955, *Sedm kapitol o češtině. Příspěvky k problematice národního jazyka*, Praha.  
Daneš F., 1954, *Příspěvek k poznání jazyka a slohu Haškových „Osudů dobrého vojáka Švejka“*, „Naše řeč“ 37, s. 124–139.  
Daneš F., 2004, *Haškův „Švejk“ a Vachkovo „Bidýlko“ – dva milníky ve vývoji jazyka české prózy*, „Naše řeč“ 87, s. 113–123.  
Doležel L., 1962, *Jazykové typy současné české prózy. – Acta Universitatis Carolinae. Slavica Pragensia IV*, Praha, s. 655–660.  
Doležel L., 1993, *Narativní způsoby v české literatuře*, Praha.  
Gajda S., 2012, *Stylistyka integrująca*, „Poradnik Językowy“, č. 6, s. 56–66.  
Gammelgaardová K., 1997, *Mluvený jazyk v Hrabalově Jarmilce*, „Česká literatura“ 45, s. 174–188.



- Hausenblas K., 1969, *Čeština v dílech slovesného umění. – Kultura českého jazyka*, Liberec, s. 89–101.
- Hoffmannová J., 2011, *Mluvená čeština v některých současných uměleckých textech. – Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*, S. Čmejrková, J. Hoffmannová, eds., Praha, s. 349–383.
- Jankovič M., 1966, *Hra s vyprávěním. – Struktura a smysl literárního díla*, M. Jankovič, Z. Pešat, F. Vodička, eds., Praha, s. 180–197.
- Jelínek M., 1963, *Míšení funkčních stylů v soudobé umělecké próze slovanských národů. – Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*, Praha, s. 295–302.
- Krčmová M., 2000, *Termín obecná čeština a různost jeho chápání. – Čeština – univerzália a specifika 2*, Z. Hladká, P. Karlík, eds., Brno, s. 63–77.
- Mareš P., 2010, *Jazyková mnohotvárnost románu Emila Vachka Bidýlko. – Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše*, S. Čmejrková, J. Hoffmannová, E. Havlová, eds., Praha, s. 405–408.
- Mareš P. 2012, *Nejen obecná čeština. Od Obyčejných věcí k Slezskému románu*, „Korpus – gramatika – axiologie“ 3, č. 5, s. 72–83.
- Mareš P., 2014, „*Svatej Václav bude nasvícený zespoda jak Hradčana.*“ *Využití nespisovnosti v prvních povídkových sbírkách Bohumila Hrabala*, „Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví“ 46, s. 59–63.
- Stich A., 1964, *Nespisovné prvky v současné české próze*, „Knižní kultura“ 1, s. 60–61.
- Stich A., 1975, *K obecné češtině v současné krásné próze (Ota Pavel)*, „Naše řeč“ 58, s. 215–223.

### *The position of non-standard varieties in the style of new Czech literature*

The tendency to operate freely with devices of all language varieties and with characteristic practices of various functional styles is one of the significant features of the literary style. This paper focuses on the vast use of non-standard language varieties, especially colloquial Czech, in modern Czech literary texts. In these texts, the elements of non-standard language occur not only as a means for creating the impression of authentic communication in everyday life, but also as a bearer of (both positive and negative) values and as a source of specific aesthetic qualities. In a short outline, the individual phases of the evolution of exploiting the non-standard language devices in Czech literary style are described and illustrated on textual examples.

Keywords: *literary style, language varieties, non-standard language, Czech.*